

УДК 72.03 (477.8)
І.В.,

кандидат архітектури, Потапчук

Національний університет водного господарства
та природокористування, м. Рівне

ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТНИЙ АСПЕКТ МІСТОБУДІВНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ КОВЕЛЯ

Проаналізована природно-ландшафтна підоснова місцевості, що була обрана для заснування і подальшої еволюції історичного міста Ковеля. Проведено дослідження етапів формування міської території, визначено локалізаційний потенціал місцевості, ступінь збереження природно-ландшафтної ідентичності поселення. Представлена природно-розпланувальна модель міста. Запропоновані перспективні напрямки розбудови поселення з огляду на природно-ландшафтний потенціал прилеглих територій. Зазначені проблемні питання подальших досліджень даної теми.

Ключові слова: Природно-ландшафтні фактори (ПЛФ), локалізаційний потенціал (ЛП), гідрографія, рельєф, замок, посад, місто, передмістя, містобудівна еволюція, тип просторового розвитку.

Серед низки історичних волинських поселень цікавим для дослідження з точки зору своєрідності природно-ландшафтної підоснови поліського міста, її впливу на особливості і специфіку формування території та розпланувальної структури є Ковель - одне з найдавніших міст на Волині: перші поселення даної місцевості сягають мідно-кам'яної доби (середина III тис. до н.е.), а перша писемна згадка про даний населений пункт відноситься до 1310 р. [1, с. 314]. Тут потрібно зауважити, що останні дослідження, проведені ковельськими краєзнавцями встановили, що ця дата належить іншому місту – Коваль, Влоцлавського повіту Куявсько-Поморського воєводства. Проте, достеменно відомо, що у 1327 р. тут вже існував замок [1, с. 314]. Зважаючи на древність даного поселення накопилось чимало фактографічних та описових матеріалів історико-краєзнавчого, археологічного, географічного та інших спрямувань, але питання специфіки впливу природно-ландшафтного середовища на формування та розвиток як території міста, так і його архітектурно-просторової та розпланувальної структури залишаються майже не дослідженими. Важливість розкриття даних аспектів проблеми підтверджується сучасною містобудівною політикою України: при вирішенні питань щодо визначення перспективних напрямів розвитку

території історичного міста, встановлення меж зон охоронюваного ландшафту, зони охорони пам'яток архітектури, складання історико-архітектурних опорних планів, розроблення та коригування генеральних планів поселень тощо. Крім того актуальною виступає проблема визначення та відтворення природно-ландшафтної та архітектурної ідентичності історичних міст в цілому та Ковеля, зокрема, як важливого чинника розкриття та підсилення туристичного потенціалу даних старовинних поселень.

Дослідженням історико-архітектурного розвитку міста Ковеля, його природно-ландшафтних особливостей певною мірою займалися такі науковці як М. Теодорович [5], А. Сендульський [6], О. Цинкаловський [7], Й. Волошиновський [9], А. Семенюк [3], [4] та ін. Окремі відомості розглядуваної проблеми знаходимо в багатотомних виданнях вітчизняного та зарубіжного видавництва: Історія міст і сіл УРСР (Волинська область) [1], Рочнік Волинський [10], Словник географічний королівства Польського [8].

Для вирішення окреслених питань необхідно провести аналіз природно-ландшафтної підоснови місцевості, що була обрана для заснування Ковеля в регіональному (на рівні системи розселення території Волині) та локальному (в історичних та сучасних межах міста і його приміської території) масштабах; розкрити взаємозв'язок природно-ландшафтних чинників та етапів освоєння території, а також еволюції архітектурно-розпланувальної структури.

Отже, досліджуючи природно-ландшафтні особливості регіону Волинь, зазначимо, що місто Ковель, яке розташоване на річці Турії – правій притоці Прип'яті, знаходиться в природній зоні Полісся; місцевість його локації характеризується заплавами (лісовими та лучно-болотними) ландшафтами; ґрунти – дерново-підзолисті оглеєні. Тому формулу природно-ландшафтного середовища території міста в регіональному масштабі можемо описати як «середня водойма – зона Полісся - нижче середнього с/г потенціал», що в даному контексті визначає місцевість Ковеля як нейтральну з сприятливими природними включеннями (наявність водойми).

Відомості про певні локальні природно-ландшафтні характеристики місцевості поселення можемо почерпнути з низки праць вітчизняних та зарубіжних дослідників: «Місто Ковель лежить при річці Турії, береги якої покриті очеретом, лозою і в багатьох місцях є неприступними. Місцевість міста більшою частиною низовинна, болотиста і піщана, була покрита колись непрохідними лісами. [6, с. 723]», «Річки повіту Ковельського

подібні до типових рік поліських. Характеризуються малим спадом води, нерегулярністю і діляться на рукави. Переважно вздовж рік тягнуться пасмами болотисті береги. [10, с. 253]», «Повіт (Ковельський) належить до зони Полісся, рельєф має низький і болотистий, підвищені місця зустрічаються лише над берегами річок і посеред боліт та лісів. Ґрунти піщані, глинисті і болотисті. На болотах є поклади торфу і чорнозему з домішками піску і глини. [8, с. 517]

Отже, до ПЛФ, які мали вплив на заснування та подальший розвиток поселення віднесемо наступні: гідрографія (річка, її рукави, заболочені ділянки), рельєф (переважно з невисокими відмітками, рівнинний, без виражених природних доміант), рослинність (ліси, луки, рослинність заболоченої місцевості). Варто додати про існування такого штучного гідрографічного об'єкту як став – він був влаштований при підході до міста з півдня за допомогою насипної дамби. Тому формула природно-ландшафтного середовища локального характеру має наступний вигляд: «річка з розгалуженим руслом – став – рівнинний рельєф без виражених доміант - заболоченість» (рис.1).

Рис.1 Природно-ландшафтне середовище локалізації міста Ковеля: вигляд з правобережжя на територію посаду (на передньому плані один з рукавів річки Турії та заболочена ділянка).

Проаналізувавши картографічні та описові матеріали місцевості, де виникло місто, можемо зазначити, що з огляду на специфіку природно-ландшафтної підоснови поселення його територія характеризується адаптивним, нейтральним та резистентним ЛП, що саме і визначило

напрями та особливості формування території Ковеля (рис. 2).

Так, адаптивним ЛП володіли островні утворення, що формувалися рукавами річки та мали дещо підвищену поверхню над водоймами (були «сухими»). Саме один з таких островів був обраний на першому етапі еволюції міської території для заснування первісного містобудівного осередку: тут, як вже згадувалося в 1327 р. був побудований замок, який не зберігся до нашого часу, але відомо, що він був добре укріплений з кількома воротами та вежами.

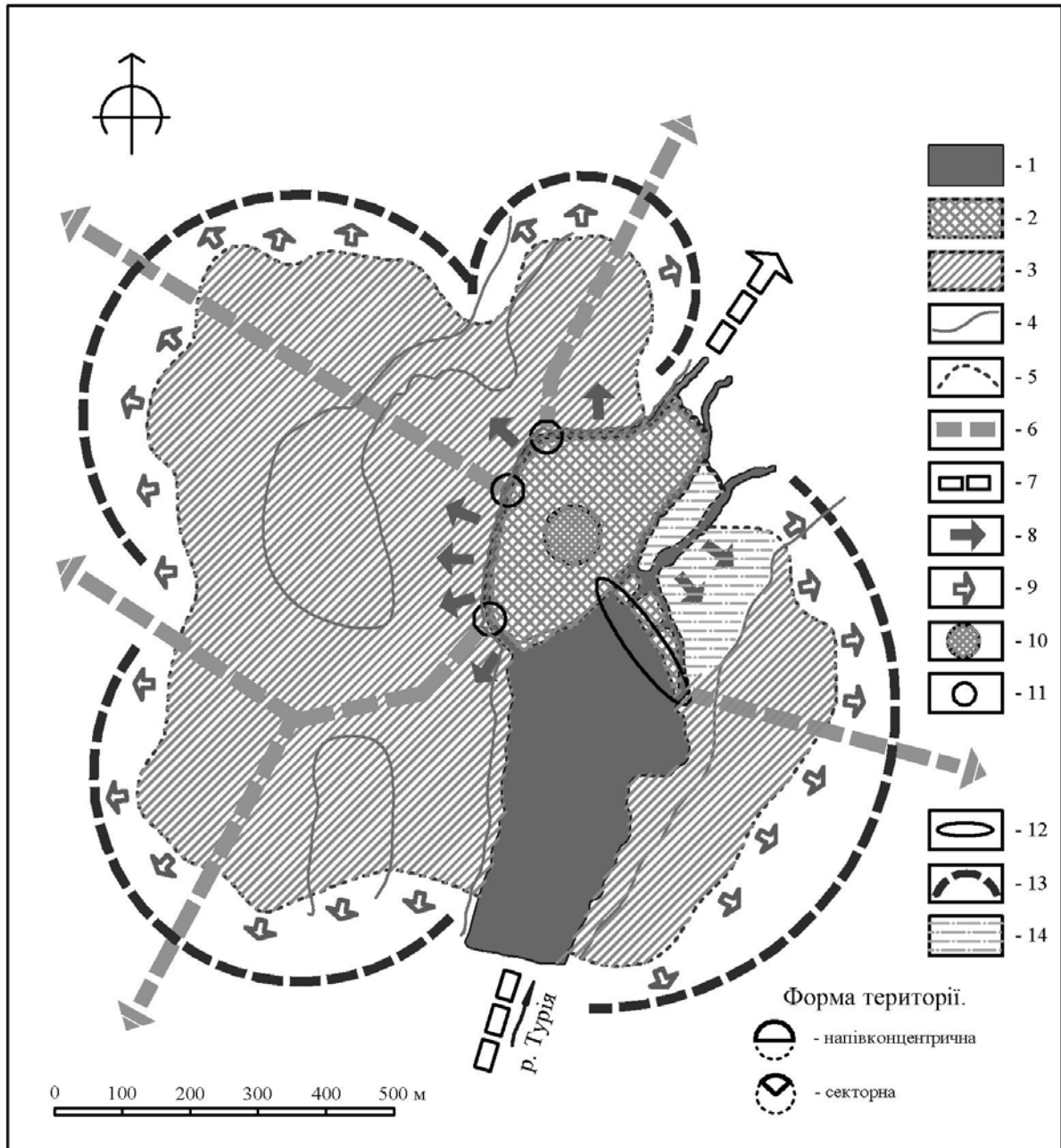

Рис. 2 Природно-ландшафтний фактор в формуванні території міста Ковеля (за планами кінця XVIII, початку XIX століть)

1 - водойма, 2 - територія міста, 3 - територія передмість, 4 - кромки схилів (горизонталі), 5 - межі території міста з передмістями, 6 - головні планувальні осі, 7 - головна природно-

композиційна вісь, 8 - напрямок формування території на третьому етапі (на протязі XVIII ст.), 9 - напрямок формування території на четвертому етапі освоєння території (на протязі XIX – XX ст.), 10 - територія ринку, 11 - мости на водних перешкодах, 12 - гребля, 13 - уявно-наближена форма просторового розвитку міста, 14 - заболочена територія.

На другому етапі розбудови міста була задіяна місцевість також з адаптивним ЛП: на острові навколо замку була сформована територія посаду. Таким чином, на даному етапі в якості кордонів міста були водні об'єкти, які простягнулися на 1050 м. Еволюційний містобудівний вектор отримав спрямування у всі сторони від замку, що відігравав роль головного композиційного вузла. Форма території, що при цьому утворилася була наближена до неправильного овалу з осями 420 м та 220 м.

Третій етап еволюції – формування території передмість відбувався з залученням місцевості адаптивного, нейтрального та резистентного ЛП. Прибережна смуга лівобережної території характеризується адаптивним ЛП, який поступово з віддаленням від водойми переходить в нейтральний. Межа між даними ЛП є умовною, не чіткою, оскільки ступінь адаптивності втрачається поступово. Проте, тут зустрічаються резистентні включення у вигляді двох заболочених ділянок з пониженим рельєфом, що залишились не забудованими. Правобережна територія за посадом характеризується резистентним ЛП, оскільки це понижена, заболочена місцевість. Придатною для забудови виступала лише прибережна смуга в верхній течії річки за ставом, що носила адаптивний характер ЛП та територія повіддаль від водойми у верхній течії (за заболоченою ділянкою), яка мала нейтральний ЛП. В даному випадку перехід від одного типу ЛП до іншого є чітко зафіксований перепадом рельєфу.

Еволюційний містобудівний вектор третього етапу був також полінаправлений: були подолані водні перешкоди у всіх напрямках, хоча домінуючим стало спрямування на лівобережжя. Саме тут була сформована більша частина території міста: поселення забудовувалося як вздовж водойм, так і з відступом від них (без вираженого домінуючого напрямку) з утворенням напівконцентричної форми. На правому березі Турії сформувалося передмістя лінійного типу: частково освоюючи прибережну смугу, а частково з відступом від берегової лінії в межах 50 – 140 м. Отже, в результаті розбудови міста станом на кінець XVIII століття були подолані водні перешкоди, ширина яких становила 5 м (рукави річки) та 170-280м (ставок), довжина водних кордонів на правобережжі склала 870 м, на лівому березі – 727 м, а суходільних 2400 м право- та 950 м лівобережжя. Максимальна віддаленість від водойм західної частини міста

була 560 м, східної – 330м. Наведені цифри свідчать про те, що на формування території міста Ковеля здійснював вплив гідрографічний фактор (в більшій мірі на правобережжі та в меншій – на лівому березі) та рельєф (з однаковою інтенсивністю на всій території). Разом з тим в процесі еволюції відбулося зниження ролі водойм в розвитку міста, натомість вплив рельєфу залишався вагомим.

На четвертому етапі розвитку відбулося формування сучасних територій та кордонів міста. При цьому були задіяні ділянки з адаптивно-нейтральним та резистентним ЛП. Стосовно останнього, то дана місцевість освоювалася з проведенням різного роду меліоративних та інженерних заходів. Розвиток території відбувався також в різних напрямках від водойми та вздовж її берегів. Цікавою обставиною є те, що на даному етапі правобережна територія, яка раніше була в чотири рази меншою за площею від лівобережної має більшу площу. Це пояснюється тим, що після подолань водних перешкод та заболочених ділянок почала освоюватися адаптивно-нейтральна територія, яка пролягала в даному спрямуванні. Отже, домінуючий напрям еволюційного вектору змінив своє скерування з заходу на схід. Аналізуючи сучасні плани та карти Ковеля фіксуємо ту обставину, що гідрографічна мережа отримала спрощення: відбулася деградація певних водних об'єктів - зникли рукави річки, яка зараз плине одним руслом.

Досліджуючи територіальний розвиток Ковеля необхідно згадати про розпланувальний каркас міста: трасування головних планувальних осей. Станом на кінець XVIII століття сформувалися чотири головні дороги поселення: три на лівобережжі та одна на правому березі. Всі вони були спрямовані до ринкової площі, яка знаходилася на території посади в його центрі і розходилися в різні напрямки з огляду на розташування Ковеля в тогочасній системі розселення. Проте, в проходженні планувальних осей по території самого поселення вбачається вплив гідрографічного фактору: дві з них спрямовані на водні об'єкти, а дві – проходять на певній відстані від них з відтворенням їх конфігурації. Планувальна вісь правобережжя включала до свого складу також дамбу довжиною біля 225 м. Одна з осей західної частини міста (південна) прокладена під впливом рельєфу: певна її частина (340 м) проходить по водорозділу, а далі розділяється на дві осі, що йдуть у взаємно перпендикулярних напрямках – від водойми та паралельно до неї.

За специфікою гідрографічного чинника можна встановити тип розвитку території міста. Отже, станом на кінець XVIII – початку XIX століть поселення характеризується як двоберегове, компактне,

розчленоване річкою та її рукавами. На сучасному етапі даний тип розвитку не змінився за виключенням існування лише одного русла ріки. За типологією М. Мамакова [6, с. 89] Ковель відноситься до міст, що еволюціонували у всіх напрямках від первісного містобудівного осередку з поступовим подоланням водних перешкод.

Форма території поселення, яка також в певній мірі була обумовлена природно-ландшафтними факторами здійснила наступну еволюцію: овальна (територія посаду); композитна, що виникла на етапі формування передмість і яка включала в себе вже згадану овальну, три напівконцентричні (територія лівобережжя) та одну лінійно-секторну (місцевість правобережжя) форми; композитна, що існує на даний час і складається з двох напівконцентричних (лівобережжя) та однієї концентричної (правобережжя) форми. Форма ж всієї території міста в цілому є концентричною, наближеною до овалу, більша вісь якого направлена перпендикулярно до річки, а менша є до неї паралельною.

Отже, в контексті підведення підсумків варто зазначити, що в процесі формування території Ковеля спостерігається помітний вплив двох природно-ландшафтних чинників: гідрографії та рельєфу. Проте, цей вплив є різної інтенсивності, яка змінювалась в процесі містобудівної еволюції поселення. Так, на перших етапах розбудови території провідну роль відігравав гідрографічний фактор (першопочаткова оборонна функція), по мірі ж утворення передмість його вплив дещо послаблюється, а на перше місце виходить рельєф (в першу чергу забудовувались ті території, що мали рівнинну підвищену, не заболочену місцевість).

Проведене дослідження дає підставу для формулювання рекомендацій стосовно перспективних напрямків розбудови міста. Так, досить сприятливими з точки зору ЛП виступають території у північно-східному та південному напрямках: вони мають достатньо рівнинний рельєф з підвищеними відмітками, тобто характеризуються адаптивним ЛП. Ці території перетинаються невеликими гідрографічними об'єктами, які викликають заболоченість лише в південно-східному напрямку (резистентне включення).

Варто додати, що формула природно-ландшафтної підоснови міста в процесі еволюції поселення зазнала окремих змін: в результаті деградації річкової мережі зникло острівне утворення історичної частини. Звісно цей факт негативно вплинув на визначення природно-ландшафтної ідентичності Ковеля, який відповідно відноситься до категорії історичних міст, що втратили певну ландшафтну своєрідність. Проте, досить позитивним моментом в даному контексті є збереження старовинного

ставу, який виконує функції міського водосховища.

Отримані результати роботи можуть бути використані для розроблення історико-архітектурного опорного плану, генерального плану міста, зокрема, визначення меж зони охоронюваного ландшафту.

Подальші дослідження можуть передбачати розкриття природно-ландшафтного аспекту в архітектурно-просторовій та розпланувальній еволюції поселення з виявленням природно-ландшафтних та архітектурних домінант, особливостей їх сприйняття та стану збереження, специфіки формування панорам та силуету міста тощо.

Використана література

1. Історія міст і сіл УРСР. В 26-ти томах. – К., 1967-1974. Волинська область. – 1970. – 747с.
2. Мамаков Н. Город: опыт композиционного анализа. – Казань, 1990. – 192с.
3. Семенюк А.В. Ковель: минуле і сучасне (історико-краєзнавчий нарис). – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 314 с.
4. Семенюк А.В. Ковель: шлях через віки: історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Надстир'я, 2010. – 542 с.
5. Теодорович Н. Волынь в описании городов, местечек и сел. Т. V. Ковельский уезд. Почаевъ, 1905 г. 559с.
6. Сендульский А. Уездный город Ковель, Волынской губернии и его соборная Воскресенская церковь // ВЕВ, 1873, № 21. - С. 723-747.
7. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся в 2 т. – Вінніпег – Канада, 1984-1986. Т. 1. – 1984. – 600 с.
8. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Т. 1-15. - Warszawa, 1880-1902. Т.4. – 1883. – 960s.
9. Wołoszynowski J. Wojewódstwo Wołyńskie w świetle liczb i faktów. – Łuck, 1929. – 248 s.
10. Rühle E. Studium powiatu Kowelskiego // Rocznik Wołyński, Т.6. - Równe, 1934. – 584 s.

Аннотация

В статье проанализировано природно-ландшафтное основание местности, избранной для начала развития и дальнейшей эволюции исторического города Ковеля. Проведено исследование этапов формирования городской территории, определены локализационный потенциал местности и степень сохранности природно-ландшафтной идентичности поселения. Представлена природно-планировочная модель

города. Предложены перспективные направления развития поселения, которые учитывают природно-ландшафтный потенциал близлежащих территорий. Указаны проблемные вопросы дальнейших исследований рассматриваемой темы.

Summary

In the article the natural-landscape basis of the district selected to start development and the further evolution of the historical city of Kovel is analysed. The research of the stages of formation of the city territory is conducted, the localization potential of the district and the degree of safety of the natural-landscape identity of the settlement are defined. The natural-planning model of the city is presented. The perspective directions of the development of the settlement which consider natural-landscape potential of the nearby territories are offered. The problem questions of the further researches of a considered theme are specified.